

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبانشناسی
گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی

بازمان‌های آیین‌های کهن آیان در گنجینه فرهنگ مردم

استاد راهنما
دکتر کتایون مزداپور

استاد مشاور
دکتر امید ملاک بهبهانی

پژوهشگر
افسانه موفق

مهر ماه ۱۳۹۱

تصویر برگه ارزیابی پایان نامه

سپاسگزاری

با سپاس از استادان گرامی و محترم سرکار خانم دکتر مزداپور برای همه کمک‌ها و راهنمایی‌هایشان، سرکار خانم دکتر امید بهبهانی برای تمام لطف‌هایشان و با سپاس از تمام استادان مهربانم که در طول دوران تحصیل بسیار از آنها آموختم.

تقدیم به مادر عزیزم به پاس همه مهربانی‌هایش

چکیده

فرهنگ مردم شاخه‌ای از دانش انسان شناسی است که قدمت آن به درازای عمر انسان بر این کره خاکی می‌رسد، ولی از زمانی که به فرهنگ مردم و گردآوری آن توجه نشان داده شده است زمان خیلی زیادی نمی‌گذرد. در ایران در سده هفدهم هنگامی که پای جهانگردان غربی به این کشور باز شد آنها با فرهنگ مردم ایران آشنا و به آن علاقه‌مند شدند و در خصوص گردآوری فرهنگ مردم ایران آثاری را منتشر کردند. البته پیش از آنها در آثار بزرگی همچون شاهنامه فردوسی، سمک عیار، تاریخ بلعمی و بسیاری از آثار دیگر رد پای مواد فرهنگ مردمی را می‌توان شاهد بود.

در چند سده اخیر نیز افرادی نظیر آقا جمال خوانساری با کتاب کلتوم ننه، میرزا حبیب اصفهانی با اثر حاجی بابا اصفهانی، علی اکبر دهخدا با سری مقالات چرند و پرند و دیگر کسان و نیز بسیاری از نشریات مانند شرافت، نسیم شمال، توفیق و... به شکلی پاسبان مواد فرهنگ مردمی مان بوده اند. ولی اگر بخواهیم از نخستین فرد ایرانی که با فرهنگ مردم به عنوان یک علم برخورد کرد، نام ببریم باید از صادق هدایت یاد کرد. وی نخستین خشت بنای گردآوری فرهنگ مردم ایران را به صورت علمی، با خلق آثاری چون اوسانه و نیرنگستان گذاشت و راه را برای ورود علمی به این حوزه هموار کرد. پس از وی نیز افراد دیگری دنباله‌روی کار هدایت بودند و گام در راه او نهادند که مرحوم انجوی شیرازی یکی از آنها بود. حاصل تلاش بی‌وقفه انجوی که تا لحظه مرگ وی ادامه داشت «گنجینه فرهنگ مردم» است که هم اکنون در اختیار واحد فرهنگ مردم مرکز تحقیقات صداوسیماست و در آنجا نگهداری می‌شود. گنجینه فرهنگ مردم، گنجینه منحصر به فردی است که به طور مستمر مواد فرهنگ مردمی را به مدد فرهنگیاران در مناطق مختلف ایران گردآوری و دسته‌بندی می‌کند و در امور پژوهشی از آنها سود می‌جوید. هرچند که بسیاری از مواد فرهنگ مردمی موجود در این گنجینه در طی زمان تغییر کرده‌اند، ولی برخی از ابعاد آنها به فرهنگ دوران کهن و باستان مربوط می‌شود و با بهره‌گیری از این مجموعه می‌توان تحقیقات بسیاری در خصوص فرهنگ باستان سرزمینمان انجام داد. در کنار انجوی شیرازی اداره فرهنگ عامه نیز در آن زمان به کار گردآوری مواد فرهنگ مردمی از طریق تحقیقات کتابخانه‌ای و میدانی می‌پرداخت و در زمینه فرهنگ مردم ایران آثار گرانبهایی را به دست می‌داد، ولی شیوه کار آنها با انجوی تفاوت داشت و از نیروهای آموزش دیده خود و اعزام آنها به مناطق مختلف به گردآوری مطالب می‌پرداخت. در حالی که کار انجوی به واسطه برنامه رادیویی‌اش به نحوی فراخوان عمومی در کل کشور بود.

واژگان کلیدی: آیین‌ها و آداب و رسوم، فرهنگ مردم ایران، ایران باستان، گنجینه فرهنگ مردم

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار.....
۳	فصل اول: کلیات طرح تحقیق.....
۶	فصل دوم: تعاریف و پیشینه تحقیقات فرهنگ مردمی.....
۶	۲.۱. کلیتی درباره فرهنگ.....
۷	۲.۲. آیین.....
۸	۲.۳. فولکلور.....
۸	۲.۳.۱. اشتقاق واژه فولکلور.....
۸	۲.۳.۲. کلیاتی درباره فولکلور.....
۹	۲.۳.۳. ویژگی های فولکلور.....
۱۰	۲.۳.۴. پیشینه مطالعات فولکلور در عرصه جهانی.....
۱۲	۲.۳.۵. برگردان واژه فولکلور در ایران.....
۱۳	۲.۳.۶. بررسی فولکلور در ایران.....
۱۳	۲.۳.۷. پیشگامان پژوهش درباره فولکلور ایران.....
۲۸	فصل سوم: گنجینه فرهنگ مردم مرکز تحقیقات صداوسیما.....
۲۸	۳.۱. واحد فرهنگ مردم.....
۳۰	۳.۲. گنجینه فرهنگ مردم.....
	فصل چهارم: تورقی بر اسناد گنجینه فرهنگ مردم مرکز تحقیقات صداوسیما
۳۲
۳۳	۴.۱. تولد.....
۳۳	۴.۱.۱. آداب تولد در لرستان.....
۳۳	۴.۱.۱.۱. پی بردن به جنسیت بچه.....
۳۴	۴.۱.۱.۲. وضع حمل.....
۳۵	۴.۱.۱.۳. تولد نوزاد.....

- ۳۶..... ۴.۱.۱.۴. دفع آل و از ما بهتران
- ۳۹..... ۴.۱.۱.۵. مراسم کشیک دادن
- ۴۰..... ۴.۱.۱.۶. بریدن و افتادن ناف
- ۴۰..... ۴.۱.۱.۷. روز هفتم و رسم سر هفته
- ۴۲..... ۴.۱.۱.۸. چله آودر
- ۴۴..... ۴.۱.۱.۹. حمام رفتن
- ۴۶..... ۴.۱.۱.۱۰. مریض شدن و بیقراری کردن نوزاد
- ۴۶..... ۴.۱.۱.۱۱. دِنو رویه (دندان درآوردن)
- ۴۷..... ۴.۱.۱.۱۲. سایر آداب مربوط به تولد در لرستان
- ۴۸..... ۴.۱.۲. آداب تولد در یزد
- ۴۸..... ۴.۱.۲.۱. پی بردن به جنسیت بچه
- ۴۹..... ۴.۱.۲.۲. وضع حمل
- ۵۰..... ۴.۱.۲.۳. تولد نوزاد
- ۵۲..... ۴.۱.۲.۴. آداب برای زنده ماندن بچه
- ۵۵..... ۴.۱.۲.۵. حمام بردن کودک
- ۵۷..... ۴.۱.۲.۶. سایر آداب مربوط به تولد در یزد
- ۵۷..... ۴.۱.۳. آداب تولد در فارس
- ۵۷..... ۴.۱.۳.۱. پی بردن به جنسیت نوزاد
- ۵۸..... ۴.۱.۳.۲. وضع حمل
- ۵۹..... ۴.۱.۳.۳. ناخوشی زائو
- ۶۰..... ۴.۱.۳.۴. تولد نوزاد
- ۶۴..... ۴.۱.۳.۵. آداب برای زنده ماندن نوزاد
- ۶۴..... ۴.۱.۳.۶. درمان بچه بیمار
- ۶۷..... ۴.۱.۳.۷. چله
- ۶۹..... ۴.۱.۳.۸. حمام رفتن
- ۷۰..... ۴.۱.۳.۹. راه رفتن کودک
- ۷۰..... ۴.۱.۳.۱۰. سایر آداب تولد در فارس
- ۷۲..... ۴.۲.۱. آداب مرگ و سوگواری در اصفهان
- ۷۲..... ۴.۲.۱.۱. روزهای برگزاری مراسم برای درگذشتگان
- ۷۳..... ۴.۲.۱.۲. روز فوت
- ۷۵..... ۴.۲.۱.۳. خاکسپاری
- ۷۸..... ۴.۲.۱.۴. مراسم روز نخست پس از خاکسپاری

۷۹	۴.۲.۱.۵	مراسم شب سه
۸۰	۴.۲.۱.۶	مراسم شب هفت
۸۲	۴.۲.۱.۷	مراسم چهلم
۸۳	۴.۲.۱.۸	از عزا درآوردن
۸۳	۴.۲.۱.۹	عید گرفتن
۸۴	۴.۲.۱.۱۰	آداب مربوط به جمعه آخر سال
۸۵	۴.۲.۱.۱۱	برات
۸۵	۴.۲.۱.۱۲	سایر آداب مربوط به مراسم مرگ و سوگواری
۸۶	۴.۲.۲	آداب مربوط به مرگ و سوگواری در یزد
۸۶	۴.۲.۲.۱	روز فوت
۸۷	۴.۲.۲.۲	خاکسپاری
۸۸	۴.۲.۲.۳	مراسم روز نخست پس از خاکسپاری
۸۹	۴.۲.۲.۴	مراسم شب سه
۹۰	۴.۲.۲.۵	مراسم شب هفت
۹۰	۴.۲.۲.۶	مراسم ماه (سی امین روز)
۹۰	۴.۲.۲.۷	مراسم چهلم
۹۱	۴.۲.۲.۸	از عزا درآوردن
۹۱	۴.۲.۳	آداب مربوط به مرگ و سوگواری در فارس
۹۱	۴.۲.۳.۱	روز فوت
۹۱	۴.۲.۳.۲	خاکسپاری
۹۳	۴.۲.۳.۳	مراسم پس از خاکسپاری
۹۳	۴.۲.۳.۴	مراسم روز سوم
۹۳	۴.۲.۳.۵	مراسم روز هفت
۹۴	۴.۲.۳.۶	مراسم چهل
۹۴	۴.۲.۳.۷	از عزا درآوردن
۹۵	۴.۲.۳.۸	مراسم سال
۹۵	۴.۲.۳.۹	سایر آداب مربوط به مرگ و سوگواری
۹۶	۴.۳	سفره‌های نذری
۹۶	۴.۳.۱	سفره نذری در خوزستان
۹۶	۴.۳.۱.۱	نماز شاه پریان
۱۰۰	۴.۳.۲	سفره نذری در کرمانشاه
۱۰۰	۴.۳.۲.۱	سفره شاه پریان

۱۰۲ سفره‌های نذری در کرمان	۴.۳.۳
۱۰۲ سفره شاه پریان	۴.۳.۳.۱
۱۰۳ سفره سبزی شاه پریان	۴.۳.۳.۲
۱۰۴ سفره‌های نذری در اصفهان	۴.۳.۴
۱۰۴ سفره فاطمه یا کاچی فاطمه	۴.۳.۴.۱
۱۰۴ آش تاریکی یا حلوائ تاریکی	۴.۳.۴.۲
۱۰۵ سفره ام‌البنین	۴.۳.۴.۳
۱۰۵ سفره نذری در لرستان	۴.۳.۵
۱۰۵ نذر کاچی یا سفره بی بی سه شنبه	۴.۳.۵.۱
۱۰۷ سفره نذری در خراسان	۴.۳.۶
۱۰۷ سفره نذری در چهار محال بختیاری	۴.۳.۷
۱۰۹ نتیجه گیری	
۱۱۱ منابع	
۱۱۴ Abstract	

پیشگفتار

ایران سرزمینی پهناور و باستانی با پیشینه‌ای بسیار کهن است. این پهناور بودن سبب شده است تا میزبان مردمانی با فرهنگ‌های گوناگون باشد. بخشی از فرهنگ مردم این سرزمین با وجود تمام گوارایی‌ها و ناگواری‌هایی که بر مردم رفته است تا به امروز دوام آورده‌اند و برخی نیز با متجدد شدن و پیشرفت‌هایی که کل جهان را در بر گرفته است، دیگر جایی در بین مردم ندارند و «دل آزار» شده‌اند!

امروزه مردم ما به ازای هر پیشرفتی که در جوامع دیگر می‌بینند در صدد نابود کردن فرهنگ کهن خود بر می‌آیند؛ فرهنگی که در بطن آن بزرگانی پرورش یافته‌اند که سرچشمه بسیاری از پیشرفت‌ها در همین کشورها هستند و این گونه می‌شود که «اکنون ماییم و تشبه به قومی بیگانه و به سستی ناشناس و به فرهنگی که نه در آب و هوای زمین ما ریشه دارد و نه به طریق اولی شاخ و برگی می‌کند»^۱.

مهاجرت مردم از شهرهای کوچک و روستاها به شهرهای بزرگ نیز خداحافظی از سنت‌ها و آداب و رسوم عامیانه است. مردم با مهاجرت به شهرهای بزرگ خود را هم‌رنگ جماعت شهرنشین می‌کنند و آداب و رسوم کهن خود را به دست فراموشی می‌سپارند.

یکی از شیوه‌های زنده نگه داشتن این فرهنگ عامیانه پرداختن به آداب و رسوم سنتی‌ای است که در عصر کنونی آدابی دست و پاگیر خوانده می‌شوند. بسیاری از مراسم سنتی در کشورمان شاید دیگر اجرا نشوند، ولی از آنرو که هنوز افرادی به جمع‌آوری و مطالعه آنها مشغولند، در اذهان باقی مانده‌اند.

فرهنگ مردم هر منطقه‌ای از ارزش بالایی برخوردار است؛ چرا که با واکاوی فرهنگ مردم هر سرزمینی می‌توان به راحتی به بسیاری از آداب و رفتار مردمان آن پی برد و در واقع شناخت فرهنگ مردم هر منطقه‌ای دریچه‌ای برای راه یافتن بین مردم آنجاست. آداب و رسوم سنتی بازتابی از زندگی روزمره، شیوه زیست مردم و دربرگیرنده تمام جنبه‌های آن و بررسی فرهنگ مردم یادآور ارزش‌های مثبت فراموش شده گذشتگان است.

۱. جلال آل احمد، غرب‌زدگی، ص ۹۲.

حال برای دست یازیدن و مطالعه آداب و رسوم هر سرزمینی از کجا باید آغاز کرد؟ شاید بهترین پاسخ، پاسخ صادق هدایت باشد. «باید به کتاب طبیعت مراجعه و اسناد زنده را مطالعه کرد. این اسناد نزد عوام است و برای به دست آوردن اسرار عوام باید ملتجی به ملت شد. بسیاری از جستجوکنندگان برای به دست آوردن آنها در ولایات و دهکده‌ها از مردم پرسش‌هایی کرده‌اند، و حتی آنها را به خواندن ترانه‌ها وادار کرده‌اند و تمام شنیده‌ها را ثبت و کتاب‌های بسیاری را تألیف کرده‌اند، به طوری که امروزه می‌توان گفت یک دهکده در سر تا سر کشورهای متمدن وجود ندارد که دانش عوام خود را بروز نداده باشد.»^۱

در این نوشتار بر آنیم تا ضمن پرداختن به «پیشینه مطالعاتی در زمینه فرهنگ مردم ایران» در جهان و ایران و معرفی «گنجینه فرهنگ مردم مرکز تحقیقات صداوسیما ج.ا.ا»، به برخی از آداب و رسوم مردم سرزمینمان بر اساس اسناد موجود در این گنجینه بپردازیم.

این پژوهش شامل پنج فصل است. فصل نخست به کلیات طرح تحقیق می‌پردازد. فصل دوم در خصوص تعاریف و پیشینه و پیشتازان مطالعه در زمینه فرهنگ مردم ایران است. در این فصل افرادی معرفی می‌شوند که هر کدام کارهای ارزشمندی در ارتباط با فرهنگ مردم انجام داده‌اند و از لابه‌لای آثار هر یک از آنها در واقع می‌توان بسیاری از آداب‌ها و رفتارهای سنتی را استخراج کرد. فصل سوم فصل پرداختن به «گنجینه فرهنگ مردم» است؛ گنجینه‌ای که پایه‌گذار آن مرحوم انجوی شیرازی است. در این فصل جزئیات مربوط به این گنجینه و محل نگهداری آن معرفی می‌شوند. فصل چهارم تورقی است بر چند نمونه از آداب و رسوم مردم سرزمینمان در چند شهر مختلف که براساس اسناد موجود در گنجینه فرهنگ مردم نوشته شده‌اند. این آداب و رسوم عبارت‌اند از: آداب و رسوم مربوط به مرگ و سوگواری، آداب و رسوم مربوط به تولد و معرفی چند مورد از سفره‌های نذری. همچنین در فصل چهارم این پژوهش در حین پرداختن به آداب و رسوم عامیانه مردم ایران به آیین‌های آیینی که در متون باستانی‌مان نیز به آنها اشاره شده است، پرداخته‌ایم. و آخرین فصل، فصل نتیجه‌گیری است.

امید است که این پژوهش کوچک در کنار سایر کارهایی که تا به امروز در خصوص فرهنگ مردم سرزمین ایران انجام شده است در حفظ بخشی حتی خرد از فرهنگ عامیانه‌مان مفید باشد.

۱. حسن قائمیان (گردآورنده)، «فولکلور یا فرهنگ توده» (نوشته صادق هدایت)، نوشته‌های پراکنده صادق هدایت، ص ۱۵۲.

فصل اول

کلیات طرح تحقیق

۱.۱. مسئله پژوهش: ایران سرزمینی پهناور با آداب و رسومی گوناگون است که بسیاری از آنها امروزه فراموش شده‌اند و در زندگی روزمره جایی ندارند و در عین حال بسیاری از آنها با دگرگونی‌هایی همچنان به قوت خود باقی مانده‌اند و ریشه آنها به دوران باستان می‌گردد. اگر امروزه برخی از مردم در فلان روستایی دورافتاده با روشن کردن چراغ و دیدن نور آن صلوات می‌فرستند در واقع این عمل نمودی از سنت و آیین زرتشتیان است که هنگام دیدن آتش مقدس درود می‌فرستند و آیینی کهن است. در این پژوهش برخی از آداب و رسوم مردم ایران به همراه گنجینه‌ای که امروزه حافظ دستنوشته‌های مردم در خصوص فرهنگ عامیانه‌شان است، معرفی می‌شوند.

۱.۲. موضوع پژوهش: بازمان‌های آیین‌های کهن آیان در گنجینه فرهنگ مردم

۱.۳. قلمرو پژوهش:

- زمانی: از دوران باستان تا کنون
- مکانی: چند شهر و روستای ایران
- موضوعی: فرهنگ مردم

۱.۴. اهمیت و ضرورت پژوهش: با گذشتن به دنیای مدرن، مهاجرت نسل‌های جوان از روستاها و شهرهای کوچک به کلان‌شهرها و مرگ نسل قدیم و سالخورده سبب شده است تا

فرهنگ عامیانه کم کم از یادها برود. این پژوهش می‌تواند در کنار سایر کارهای بیشماری که در زمینه فرهنگ مردم ایران انجام شده است، پاسخگوی بخشی از نیازهای فرهنگ مردمی و معرف منبعی ارزشمند در زمینه فرهنگ مردم باشد.

۱.۵. اهداف پژوهش:

- معرفی گنجینه منحصر به فرد فرهنگ مردم که بنیانگذار آن مرحوم انجوی شیرازی بوده است.
- معرفی واحد فرهنگ مردم مرکز تحقیقات صداوسیما که محل نگهداری و بهره‌برداری از این گنجینه است.
- پرداختن به برخی از آداب و رسوم مرگ و تولد و معرفی چند سفره نذری در بین ایرانیان با استناد به اسناد این گنجینه که یادگار دوران کهن‌اند.
- اشاره به بازمان‌های آیین‌های کهن آیان در گنجینه فرهنگ مردم در موضوعات بررسی شده
- یادآوری بسیاری از سنت‌هایی که در کنار ماشینی شدن عصر حاضر از یادها رفته‌اند
- جلوگیری از نابودی کامل فرهنگ مردم ایران

۱.۶. کاربردهای پژوهش:

- استفاده از موضوعات بررسی شده در این پژوهش برای شروع پژوهش‌های جامع‌تر
- مراجعه به گنجینه فرهنگ مردم که در این پژوهش معرفی شده است و منبع غنی‌ای برای تمام پژوهش‌های فرهنگ مردمی است.

۱.۷. نوع پژوهش: کاربردی

۱.۸. سؤالات پژوهش:

- چگونه می‌توان در جهت حفظ فرهنگ مردم ایران گام برداشت؟
- گنجینه فرهنگ مردم چیست؟
- این گنجینه دربردارنده چه موضوعاتی است و چه کاربردی دارد؟
- برخی از آیین‌های آیان در موضوعات بررسی شده مرگ و سوگواری و تولد کدامند؟

۱.۹. فرضیه‌های پژوهش:

- آداب و رسوم محلی و فرهنگ مردم ما از ارزش خاصی برخوردار است.
- فرهنگ مردم ساخته و پرداخته چند سال و چند قرن نیست و قدمتی هزاران ساله و ریشه در فرهنگ باستان دارد.

۱.۱۰. روش پژوهش: کتابخانه‌ای، مطالعاتی و اسنادی. از شیوه فیش‌برداری برای گردآوری اطلاعات مربوط به اسناد موجود در گنجینه فرهنگ مردم مرکز تحقیقات صداوسیما استفاده شده است.

فصل دوم

تعاریف و پیشینه تحقیقات فرهنگ مردمی

۲.۱. کلیتی درباره فرهنگ

دست یافتن به مفهوم و معنی واحدی از فرهنگ به دلیل گستردگی تعاریفی که از آن ارائه شده است کار چندان ساده‌ای نیست. تعاریفی که از فرهنگ شده است متنوع و بسیارند، به طوری که امروزه در چند گروه توصیفی، تاریخی، روانشناختی، مردم‌شناسی و... می‌گنجند. صاحب‌نظران و متخصصان در رشته‌های متفاوت از منظرهای گوناگون به فرهنگ پرداخته‌اند و تعاریف مختلفی را ارائه کرده‌اند. برای مثال فرهنگی که یک مردم‌شناس از آن سخن می‌گوید با فرهنگی که مورد توجه یک فیلسوف یا هنرمند است در ظاهر تفاوت اساسی دارد. در واقع هدف هر یک از آنها شناساندن و نمایاندن جنبه خاصی از زندگی اجتماعی بشر است.

نخستین بار ادوارد تایلور^۱، مردم‌شناس انگلیسی قرن نوزدهم، در سال ۱۸۶۵ میلادی اصطلاح فرهنگ را در کتاب خود با عنوان پژوهش‌هایی در تاریخ ابتدایی نوع بشر و توسعه تمدن به کار برد و در سال ۱۸۷۱ میلادی آن را از دیدگاه اجتماعی و مردم‌شناسی در کتاب مشهورش فرهنگ ابتدایی این گونه تعریف کرد: «مجموعه پیچیده‌ای از شناسایی‌ها، اعتقادات، حقوق، هنرها، آداب، اخلاق و سایر خصوصیات که فرد به عنوان عضو جامعه‌اش کسب می‌کند». در واقع می‌توان گفت که این تعریف کامل‌ترین تعریفی است که از فرهنگ در علوم انسانی ارائه شده است.^۲

1. Edward Burnett Tylor

۲. ثریا شبیبانی، «چند تعریف از فرهنگ»، مسائل و چشم‌اندازهای فرهنگ (مجموعه مقالات)، صص ۱۱۳ تا ۱۱۶.

فرهنگ برآمده از اندیشه و ساخته دست بشر است. فرهنگ هر جامعه‌ای برگرفته از تلاش‌هایی است که اعضای آن جامعه در طول قرون و سال‌ها و نسل‌ها به منظور پاسخگویی به نیازهای مادی و غیرمادی خود انجام داده‌اند و هیچ قوم و جامعه‌ای بدون فرهنگ نیست. بنابراین به آنچه که گروهی نسبت به گروه دیگر ندارند، نمی‌توان برچسب بی‌فرهنگی زد، بلکه این امر را می‌توان ناشی از تفاوت فرهنگی دانست. همه انسان‌ها از یک سری نیازهایی که مشترک بین آنهاست، برخوردارند و به همین شکل یکسری نیازهایی دارند که بنابر زمینه‌های قومی و سرزمینی‌شان متفاوتند. برای نمونه فرهنگ مردمانی که در مرحله ابتدایی رشد خود هستند با فرهنگ کسانی که به مراحل پیشرفته رشد رسیده‌اند، تفاوت دارد و نیز فرهنگ شهرنشینان با فرهنگ روستاییان متمایز است که این تفاوت‌ها با نیازهای این جوامع و اقوام در مراحل مختلف زندگی و با شرایط زیست‌محیطی که در آن به سر می‌برند در ارتباط است.^۱

۲.۲. آیین

آیین‌ها مجموعه اعمالی هستند که برای برآوردن بخشی از نیازهای بشری انجام می‌شوند «و با وجود تفاوت در ویژگی‌ها، کارکردهای مشترکی هم دارند. در هر جامعه‌ای، آیین‌ها به زمان تقدس می‌دهند و مکان‌ها را بر هم فضیلت می‌بخشند. آیین در هر زمان و مکانی برگزار نمی‌شود و از همین رو، به دلیل اهمیتی که آحاد جامعه برای آیین‌ها قائل هستند، زمان و مکان برگزاری آن هم از دیگر اوقات ممتاز می‌شود.»^۲

در کل آیین‌ها برای ایجاد همبستگی و اتحاد و پیوند افراد و گروه‌های مختلف نقش بسزایی دارند و سبب انسجام دینی و ملی افراد جامعه می‌شوند. افراد از طریق آیین‌ها به اندیشه‌ها و افکار خود تجسد و به انتقال آنها سامان می‌بخشند.

۱. ثریا شیبانی، همان، ص ۱۹، علی بلوکباشی، در فرهنگ خود زیستن و به فرهنگ دیگری نگرستن، ص ۳۳؛ فریدون وحید، پیشگفتار مترجم از کتاب مفهوم فرهنگ در علوم اجتماعی، صص ۴-۱.

۲. عبدالله گیویان «آیین، آیین‌سازی و فرهنگ عامه‌پسند دینی»، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ص ۱۸۰.

۲.۳. فولکلور^۱

۲.۳.۱. اشتقاق واژه فولکلور

واژه فولکلور از دو جزء folk به معنی «مردم، عامه و توده» و lore به معنی «فرهنگ، دانش و معرفت» تشکیل شده است. folk به گروهی از مردم گفته می‌شود که عامل مشترکی مانند زبان، دین، شغل و... آنها را به هم پیوند می‌دهد. یک گروه زبانی، دینی یا شغلی هنگامی یک گروه عامه را تشکیل می‌دهند که به طور حتم سنت‌های ویژه و متعلق در میان خود داشته باشند. این امکان وجود دارد که فردی در یک گروه افراد دیگر را نشناسد، ولی رشته سنت‌های مشترک را که به گروهش تعلق دارد، بشناسد. این رشته سنت‌های مشترک را lore می‌گویند که همان شناخت و آگاهی به مجموعه سنت‌های مشترک یک گروه عامه و هویت ویژه آن گروه است.^۲

۲.۳.۲. کلیاتی درباره فولکلور

به طور کلی فولکلور یا به تعبیری باور عامیانه را می‌توان مجموعه‌ای شامل افسانه‌ها، داستان‌ها، موسیقی، رقص، تاریخ شفاهی، ضرب‌المثل‌ها، هزلیات، باورهای عامه و آداب و رسوم دانست. در ابتدا محدوده پژوهش فولکلوریست‌ها ادبیات شفاهی؛ شامل قصه‌ها، افسانه‌ها، آوازهای محلی، ضرب‌المثل‌ها و چیستان‌ها بود. به تدریج توجه خود را به آداب و رسوم و معتقدات عامیانه نیز معطوف و کم‌کم فنون و هنرهای عامیانه را نیز مشمول آن کردند.

اصطلاح فولکلور نخستین بار از سوی ویلیام تامس^۳ با نام مستعار «آمبروز مرتن»^۴ در سال ۱۸۴۶ میلادی در مقاله‌ای مورد استفاده قرار گرفت. وی در این مقاله به بحث در خصوص دانش عامیانه و آداب و رسوم سنتی پرداخت و این واژه را برای توصیف آنچه که پیش از این در انگلستان «رسوم کهن عامه» یا «ادب عامه» می‌خواندند، پیشنهاد کرد. به نظر وی آنچه را در آن زمان در انگلستان، رسوم باستانی عامیانه یا ادبیات عامیانه می‌خوانند، می‌شد با یک ترکیب خوب ساکسونی؛ یعنی "فولک - لور" یا "دانش عامیانه" بیان کرد. وی تمام آیین‌ها، رسم‌ها، ترانه‌ها، خرافه‌ها، افسانه‌ها و

1. folklore

۲. علی بلوکباشی، در فرهنگ خود زیستن و به فرهنگ‌های دیگر نگرستن، صص ۵۶-۵۵.

3. William John Thoms

4. Ambrose Morton

مثل‌ها را به اصطلاح فولکلور خوانند. کاربرد این اصطلاح کم‌کم در زبان انگلیسی و سپس در زبان کشورهای دیگری چون آلمان، هلند، کشورهای اسکاندیناوی، فرانسه، ایتالیا و اسپانیا به کار گرفته شد.^۱

بسیاری از دانش‌هایی که در میان دانشمندان و اندیشمندان در سطوح بالایی علمی مطرح هستند، در میان عوام نیز شیوع پیدا می‌کنند و در طول نسل‌ها به صورت فولکلور در اذهان باقی می‌مانند. فولکلور پیش از اختراع خط و ادبیات مکتوب حضور داشته و تجارب بسیاری را در زمینه‌های هنری و فنی نیز با خود به همراه کشیده است. پس از پیدایش خط با ادبیات مکتوب همگام گشته و به سوی ترقی و تعالی پیش رفته است. فولکلور ثمره اندیشه‌ای فردی نیست، بلکه زایشی است از اندیشه مشترک انسان‌هایی که در تلاش و فعالیت با یکدیگرند. این اندیشه از طریق زبان عوام که گنجینه جامعه محسوب می‌شوند، سینه به سینه از نسلی به نسلی دیگر انتقال می‌یابد؛ زبانی که نمی‌میرد، بلکه در طی زمان تغییر شکل و تکامل می‌یابد.

فولکلور هنر عوام است. نتیجه تجربیات ارزشمند تاریخی هزاران ساله‌ای است که از نیاکانمان به جا مانده است. شرح احوال یک ملت است، به طوری که اطلاعات به دست آمده از مطالعات فولکلوریک را در هیچ کتاب تاریخی نمی‌توان یافت.^۲

فولکلور چون تار و پودی به پیکره هر جامعه‌ای قوام می‌بخشد و شاید بتوان گفت که نخستین تعریف‌کننده هر اجتماعی است. برای واکاوی هر قوم و قبیله و هر طایفه‌ای پرداختن به فولکلور آن دیار راه را برایمان هموار می‌کند. دنیایی که فولکلور می‌سازد دنیای واقعی زیستن توده‌هاست؛ توده‌های مردمی که از دیرباز در آن زیسته، اندیشیده، گریسته، خندیده، شکست خورده و پیروز شده‌اند.^۳

۲.۳.۳. ویژگی‌های فولکلور

برای مطالعه فولکلور لازم است ابتدا نسبت به ویژگی‌های آن شناخت کافی داشته باشیم، حدود و ثغور آن را بشناسیم و ورای هر اختلاف نظری گام بر عرصه پژوهش در این حوزه برداریم. از جمله ویژگی‌های فولکلور که توجه به آنها ضروری است عبارت‌اند از:

۱. محمود روح‌الامینی، مبانی انسان‌شناسی گرد شهر با چراغ، ص ۲۶۶.

۲. احمد تمیم‌داری، «مروری بر فرم‌های مشابه فولکلور در جهان»، فصلنامه فرهنگ مردم ایران، ش ۴-۳، صص ۱۱-۱۳.

۳. شهرزاد دوستی، «فولکلور گنجینه کهن نیاکان و زندگینامه یک ملت»، فصلنامه فرهنگ مردم ایران، ش ۸-۷، صص ۲-۳.

- ۱) فولکلور اعمال و رفتار جمعی و گروهی است و خصلت جمعی دارد. در بین عامه مردم رایج است. بنابراین عمل و رفتار یک فرد یا یک خانواده را نمی‌توان فولکلور نامید.
- ۲) ابداع‌کننده و به وجود آورنده و نیز زمان شروع رفتارها و اعمال فولکلوری معلوم نیست.
- ۳) عادات فولکلور در مجموعه فعالیت‌های زندگی اجتماعی نقشی به عهده دارند.
- ۴) اعمال و رفتارهای فولکلور به مناسبت و بنا بر مقتضیات زمان تکرار می‌شوند؛ یعنی آنچه در یک یا چند مرتبه یا فقط در دوره‌ای خاص و محدود اتفاق افتد در شمار فولکلور نیست.
- ۵) فولکلور در جریان انتقال، موافق مقتضیات نسل‌ها، دگرگون می‌شود.
- ۶) فولکلور شفاهی است. در واقع انتقال آن از نسلی به نسل دیگر همواره شفاهی بوده است و سینه به سینه منتقل شده است. هرچند در گذشته و حال برخی از جنبه‌های آن از راه نوشتن و کتابت ثبت و ضبط شده است، ولی این ثبت و ضبط بیشتر روشی برای نگهداری یا مطالعه آن بوده است.^۱

۲.۳.۴. پیشینه مطالعات فولکلور در عرصه جهانی

۲.۳.۴.۱. برادران گریم: پیشگامان مطالعات فولکلور در عرصه جهانی

نخستین کسانی که در اروپا به ضبط فرهنگ عامه پرداختند، دو برادر به نام‌های یاکوب گریم^۲ (۱۷۸۵-۱۸۶۳) و ویلهلم گریم^۳ (۱۷۸۶-۱۸۵۹) بودند که مجموعه افسانه‌های پریان آلمان را در سال‌های ۱۸۱۵-۱۸۱۲ گردآوری و منتشر کردند.

برادران «گریم» دو ادیب مردمی‌اند که با داستان‌هایشان در سراسر جهان شناخته شده و آثارشان به بیش از ۱۶۰ زبان و گویش در سراسر جهان ترجمه شده است. در تاریخ فرهنگی کشور آلمان قصه‌های کودکان و داستان‌های خانگی در کنار کتاب مقدس «مارتین لوتر» از محبوب‌ترین کتاب‌ها به شمار می‌روند. بیشتر آلمانی‌ها با داستان‌های شئل قرمزی، سفید برفی و هنسل و گرتل آنها را می‌شناسند. «ویلهلم گریم» و «یاکوب گریم» به عنوان محقق زبان و ادبیات نیز خدماتی را در زمینه علمی از خود برجای گذاشته‌اند که از جمله آنها می‌توان به کتاب فرهنگ لغت آلمانی و کتاب

۱. امان... قرائی مقدم، مبانی جامعه‌شناسی، ص ۱۶۶.

2. Jacob Grimm

3. Wilhelm Grimm

زبان‌شناسی آلمانی اشاره کرد. این دو برادر هر دو در شهر برلین چشم از جهان فرو بستند، ولی میراثی که از آنها برجای ماند به همان اندازه که متنوع است، ارزشمند و قیمتی نیز است. گنج‌های ارزشمند این دو برادر در شهر «کسل»^۱ خفته است؛ جایی که این دو برادر بیش از ۳۰ سال در آن زندگی کردند و ارزشمندترین دوره کاری خود را گذراندند. امروز نسخه‌های شخصی داستان‌های آنها و نیز یادداشت‌ها و دست‌نوشته‌هایشان در گاو‌صندوق بانکی در شهر «کسل» نگهداری می‌شود. ارزشمندترین و مهم‌ترین ارثیه برادران «گریم» در سراسر جهان، پنج نمونه دستنویس است که ارزش آن در حدود ۱۵ میلیون یورو تخمین زده شده و سازمان میراث جهانی یونسکو، در سال ۲۰۰۵ آنها را به عنوان میراث فرهنگی جهانی معرفی کرده است.

برادران گریم که به عنوان نوادگان یک حکیم دینی و یک خانواده کارمندی در منطقه «هاناو»^۲ در ایالت «هسن»^۳ آلمان متولد شدند جوانی خود را با خانواده خود در نزدیکی محل تولدشان و در خیابانی سپری کردند که امروزه در آن موزه‌ای به یاد آنها بنا نهاده شده است. در زمان تحصیل حقوق در شهر «ماربورگ» این دو برادر از سوی معلمشان «فریدریش کارل فون زاویگنی»^۴ (۱۷۷۹ تا ۱۸۶۱) که یک مورخ حقوق بود با «کلمنس برنتانو»^۵ (۱۷۷۸ تا ۱۸۴۲)، شاعر آلمانی، آشنا شدند. این دو برادر که به عنوان کتابدار نیز مدتی کار کرده بودند و در این زمینه آموزش دیده و از تجربه کافی برخوردار بودند، از طریق تفکرات انتقادی - تاریخی هدایت‌شونده «زاویگنی» و از طریق مشارکت در گردآوری مجموعه ترانه‌های رمانتیک «برنتانو» و «آخیم فون آرنیم»^۶ (۱۷۸۱ تا ۱۸۳۱)، شاعر و رمان‌نویس آلمانی، در گردآوری و پردازش متون تاریخی و مردمی، خودشان شروع به کار کردند. یکی از ستاره‌های مخفی پشت قصه‌های برادران گریم همسر یک خیاط اهل «کسل» به نام «دوروتئا فیهمان»^۷ بود. این بانو که در سال ۱۷۵۵ تا ۱۸۱۵ می‌زیست، از مهم‌ترین منابع برای قصه‌های برادران گریم بود. این بانوی قصه‌گو بخش قابل توجهی از داستان‌های این دو برادر را روایت کرده که این بخش جزو بخش‌های پرفروش زبان آلمانی است. ویلهلم و

-
1. Kassel
 2. Hanau
 3. Hassen
 4. Friedrich Carl von Savigny
 5. Klemens Brentano
 6. Ludwig Achim von Arnim
 7. Dorothea Viehmann

یاکوب گریم از حافظه و ذوق و قریحه قصه‌گویی این بانو تأثیر گرفته‌اند، به حدی که از وی به عنوان تنها منبع شخصی خود نام برده‌اند و حتی تصویر او را روی جلد آثارشان قرار داده‌اند. با دنبال کردن داستان‌های برادران گریم می‌توان رد آنها را در دورترین نقاط آسیا یافت. صادرات آثار پرفروش ادبی آلمان حتی تا ژاپن نیز گسترده شده و در این کشور برادران گریم از گوته و بتهوون نیز مشهورترند. در این کشور همچنین یک شرکت ساخت آثار انیمیشن با عنوان «نیپون-انیمیشن» وجود دارد که قصه‌های برادران گریم را به سبک مانگا^۱ به شکل انیمیشن درآورده است. همچنین با الهام از داستان‌های این دو برادر در هالیوود و آلمان نیز فیلم و بازی‌های خانگی ساخته شده است.^۲

در اینجاست که می‌توان دید با استفاده از مواد فولکوریکی که ریشه آنها به دوران باستان برمی‌گردد می‌توان مدرن‌ترین و جدیدترین محصولات را نیز خلق کرد و راه نفوذی به سراسر دنیا یافت و کشور خود را به این شکل به همگان معرفی کرد.

۲.۳.۵. برگردان واژه فولکلور در ایران

حدود ۷۰، ۸۰ سال است که فولکلور به مفهوم و معنای غربی آن در فرهنگ و زبان ما راه یافته است. از آغاز قرن چهاردهم ه. ش چند تن از پژوهشگران ایرانی با آگاهی از فرهنگ و زبان غربی و آشنایی با چگونگی شیوه غربی‌ها در تحقیقات فرهنگ عامه، این دانش را به مردم ایران شناساندند. این پژوهشگران هر یک تعریفی از واژه فولکلور ارائه دادند.

اصطلاح "فرهنگ عامه" را نخستین بار مرحوم رشید یاسمی، استاد دانشگاه تهران، مقابل واژه فولکلور غربی برگزید و به کار برد. رشید یاسمی در سخنرانی خود در سال ۱۳۱۴ خورشیدی درباره مفهوم فولکلور و موضوعاتی که این علم بررسی می‌کند واژه "فرهنگ عامه" را به کار می‌برد. همچنین صادق هدایت «فرهنگ توده» را معادل واژه فولکلور قرار داد.^۳

۱. مانگا به معنای صنعت کمیک استریپ یا نشریات کارتون‌نویست است که در کشور ژاپن رونق فراوانی دارد و از دهه ۱۹۵۰ به بعد شروع به گسترش کرده است. (واژه‌نامه Merriam Webster زیر واژه manga)

۲. «نگاهی به زندگی و آثار برادران گریم»، سایت خبرگزاری کتاب ایران، ۸۸/۹/۲۹
http://en.wikipedia.org/wiki/Brothers_Grimm#Kassel

۳. نخستین کسانی که نوعی تقسیم‌بندی از صورت‌ها و موضوع‌های فرهنگ عامه را به دست داده‌اند رشید یاسمی و صادق هدایت هستند.